„OZBEK MILLIY ATLASLARI TARIXI VA BUGUNGI KUNDA TUTGAN O‘RNI."

Termiz davlat universiteti San’at va ijtimoiy ish fakulteti

Xalq ijodiyoti; folklor va etnografiya yo‘nalishi talabasi

Mardayeva Go‘zal Bozorovna.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada o‘zbek milliy hunarmandchiligining gultoji hisoblangan atlas matosining tarixiy rivojlanish bosqichlari, turlari va tayyorlanish texnologiyasi yoritilgan. Tadqiqot davomida atlasning tarkibi, rangi hamda naqshlarining (xon-atlas, qora atlas, namozshomgul va b.) o‘ziga xos semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, Marg‘ilon ipakchilik maktabida saqlanib qolingan an’anaviy abrbandchilik san’ati va qadimiy qo‘l dastgohlarining ishlash prinsiplari xususida ma’lumotlar keltirilgan.

Tayanch so‘zlar: Xon-atlas, abrbandchilik, Marg‘ilon ipakchiligi, qo‘l dastgohi, shoyi, naqsh, o‘zbek milliy matolari.

Аннотация:

В данной статье рассматриваются исторические этапы развития, виды и технология изготовления ткани атлас, являющейся венцом узбекского национального ремесленничества. В ходе исследования проанализированы особенности состава, цветовой гаммы и семантики узоров различных видов атласа (хан-атлас, черный атлас, намозшомгуль и др.). Также представлены сведения о традиционном искусстве «абрбанд» и принципах работы старинных деревянных ткацких станков, сохранившихся в маргиланской школе шелководства.

Ключевые слова: Хан-атлас, абрбанд, маргиланский шелк, ручной ткацкий станок, шойи, орнамент, узбекские национальные ткани.

Abstract:

This article examines the historical development stages, varieties, and manufacturing technology of Atlas fabric, which is considered the pinnacle of Uzbek national craftsmanship. The study analyzes the unique composition, color palette, and semantic characteristics of various Atlas patterns (Khan-atlas, black atlas, namozshomgul, etc.). Furthermore, it provides detailed information on the traditional "abrband" (ikat) tie-dye technique and the operational principles of ancient handlooms preserved in the Margilan silk-weaving school.

Keywords: Khan-atlas, abrband, Margilan silk, handloom, shoyi, ornament, Uzbek national fabrics.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi: Jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo‘lgan O‘zbekiston azaldan o‘zining boy moddiy va nomoddiy madaniy merosi, xususan, betakror xalq amaliy san’ati va hunarmandchiligi bilan tanilib kelgan. Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida joylashgan Farg‘ona vodiysi, xususan Marg‘ilon shahri asrlar davomida ipakchilik va to‘qimachilikning yirik markazi bo‘lib xizmat qildi. O‘zbek milliy madaniyatining vizual ramziga aylangan, kamalakdek tovlanuvchi atlas matosi shunchaki kiyimboplik gazlama emas, balki xalqimizning estetik qarashlari, falsafiy dunyoqarashi va ko‘hna tarixini o‘zida aks ettiruvchi betakror san’at asaridir. Bugungi globallashuv davrida milliy o‘zlikni saqlab qolish, ajdodlardan meros bo‘lib kelayotgan an’anaviy texnologiyalarni kelajak avlodga bezavol yetkazish hamda o‘zbek brendini

jahon miqyosida keng targ‘ib qilish ushbu mavzuni ilmiy va amaliy jihatdan tadqiq etishning dolzarbligini belgilaydi. Tadqiqotning maqsad va vazifalari: Mazkur ishning asosiy maqsadi o‘zbek milliy atlas matosining tarixiy shakllanish bosqichlarini o‘rganish, uning tarkibi va ranglar uyg‘unligiga ko‘ra turlarini tasniflash hamda an’anaviy tayyorlanish texnologiyasini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar belgilab olindi:

.Atlas va xon-atlas tushunchalarining kelib chiqishi va tarixiy ildizlarini aniqlash;

• Matoga naqsh berishning an’anaviy va qadimiy usuli bo‘lgan "abrbandchilik" san’atining sirlarini ochib berish;

• Yashil, sariq, qora kabi atlas turlarining ranglar semantikasi hamda badiiy xususiyatlarini yoritish;

• Butunlay yog‘ochdan yasaladigan an’anaviy qo‘l dastgohlarining (do‘konlarning) tuzilishi va ishlash tamoyillarini o‘rganish.

O‘zbek xalqi azal -azaldan o‘zining madaniyati, tarixi, san’atu, milliy urf odatlari,, an’analari hamda milliy atlaslari bilan milliylikni o‘zida mujassam etgan. Millatning o‘zligini namoyon etuvchi atlas va adraslarning turlari va o‘ziga xos xususiyatlari hamda tarixi mavjud.

Tarixiy shakllanish jarayoni;

O‘zbekiston hududining ilk xaritalari va hududiy atlas ko‘rinishidagi ma’lumotlari uzoq tarixga borib taqaladi.

XX asrgacha bo‘lgan davr: Mintaqaga oid dastlabki xaritalar va geodezik ma’lumotlar qadimgi va o‘rta asrlar olimlari (masalan, Xorazmiy, Beruniy) asarlarida hamda keyinchalik xorijiy tadqiqotchilar tomonidan tuzilgan Turkiston mintaqasi xaritalarida aks etgan.

Sho‘rolar davri: 1924–1925-yillarda O‘zbekiston SSR tashkil topganidan so‘ng, ittifoq miqyosida respublikaning iqtisodiy, demografik va tabiiy resurslariga oid alohida xaritalar va mavzuli atlaslar (masalan, 1960, 1979, 1989-yillardagi aholi va qishloq xo‘jaligi kartogrammalari) yaratilgan. Biroq bu atlaslar to‘liq mustaqil va universal milliy atlas maqomiga ega emas edi.

Mustaqillik davri va Ilk Milliy Atlas (2020): Mustaqil O‘zbekiston tarixida ilk bor mamlakatning har tomonlama kartografik va matnli ko‘rinishdagi modelini yaratish maqsadida Kadastr agentligi, "Kartografiya" DIIK, Fanlar akademiyasi hamda 100 dan ortiq yetakchi olim va ekspertlar safarbar etildi.

Atlas” so‘zi arab tilidan tarjima qilganda tekis, silliq degan ma’noni anglatadi. U tanda ipi ham, arqoq ipi ham tabiiy ipakdan to‘qiladigan bir yuzlama silliq mato hisoblanadi. Alohida ishlov berib atlasga jilo beriladi. Shunga ko‘ra u tovlanib turadi. Atlasning tabiiy ipakdan to‘qilgan eng a’lo navi sakkiz tepkili xonatlas deb ataladi. Xonatlasning barcha siri uning tuzilish hamda to‘qilish usulidadir. Atlas to‘qish Marg‘ilonda juda qadimdan rivojlangan va boshqa joylarga tarqalgan. XX asr boshlarida bu yerda ko‘plab atlas to‘quvchi kosiblar bo‘lishgan. 2017 yilda o‘zbek ipak matolarining to‘qish texnologiyasi YUNESKOning insoniyat nomoddiy madaniy merosi ro‘yxatiga kiritilgani milliy matolarimizning jahon miqyosidagi yuksak o‘rnini namoyon etadi. Bugungi kunda yo‘qolib borayotgan an’analarni asrab-avaylash, jumladan, tarixiy matolarni qayta tiklash tobora muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston milliy atlasining tuzilishi va qamrovi;

2020-yilda taqdim etilgan birinchi Milliy atlas o‘zining ko‘lami bilan ajralib turadi:

Hajmi va shakli: Atlas 2 jilddan iborat bo‘lib, o‘z ichiga 416 ta yirik va kichik xaritalarni qamrab oladi. Shuningdek, asar CD-ROM formatidagi

elektron nusxalari bilan ham boyitilgan. Kategoriya va mavzulari: Atlasda O‘zbekistonning tabiiy-geografik o‘rni, iqlimi, tabiiy resurslari, ekologik holati, demografiyasi (aholining tug‘ilishi, o‘limi, shahar va qishloq aholisi dinamikasi), iqtisodiyot tarmoqlari va eng muhimi — hududning boy tarixi xaritalar vositasida tizimli yoritilgan.

Tarixiy-madaniy xaritashunoslikning rivojlanishi;

Milliy atlas loyihasidan so‘ng, mamlakat kartografiyasi yangi bosqichga ko‘tarildi. O‘zbekiston tarixida ilk bor sulolalar kesimida siyosiy va madaniy jarayonlarni (masalan, qadimgi xoqonliklar, somoniylar, temuriylar va xonliklar davri chegaralarini) uyg‘un holda aks ettiruvchi maxsus Tarixiy-madaniy atlas ham ishlab chiqildi. Bu atlaslar bugungi kunda davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini baholash va ilmiy tadqiqotlar olib borishda eng ishonchli fundamental manba hisoblanadi.

Tarkibi va to‘qilish uslubiga ko‘ra turlari

Xon-atlas: 100% sof tabiiy ipakdan to‘qiladigan, eng oliy navli va qimmatbaho atlas turi. U o‘ta mayin, yaltiroq va kamida 7-8 xil rangning (ko‘pincha sariq, qizil, yashil, oq va ko‘k) abrband uslubida uyg‘unlashuvidan hosil bo‘ladi. Qadimda faqat xonlar va amirlar saroyidagi ayollar kiygani uchun ham shunday nom olgan.

• Shoyi atlas: Bu matoning ham asosi va arqog‘i (bo‘yi va eni) to‘liq ipakdan iborat bo‘ladi. Xon-atlasga nisbatan birmuncha yupqaroq va sharshara kabi oquvchan bo‘ladi.

• Nimshoyi atlas: Ipak va paxta tolasining qorishmasidan to‘qiladigan mato. Matoning ustki (o‘ng) tomoni ipakdan bo‘lib, yaltirab turadi, ichki (ters) tomoni esa paxta ipidan bo‘lgani uchun qalinroq va kiyganda odamni salqin

tutadi. Xalq orasida buni ba'zan baqasab yoki adras turkumiga ham yaqinlashtirishadi.

. Naqshlari va gullarining nomlanishiga koʻra turlari;

Oʻzbek atlaslarining har bir guli oʻz nomiga va ramziy ma'nosiga ega:

• "Namozshomgul" atlasi: Kechki payt ochiladigan namozshomgul gulining shakli va ranglarini eslatuvchi, juda nafis va xushbichim naqshli atlas.

• "Chorxanjal" (Toʻrt xanjar): Naqshlari geometrik shaklda, xuddi kesishgan toʻrtta xanjar uchini eslatuvchi keskin va yorqin chiziqlardan iborat boʻlgan qadimiy toʻqilish uslubi.

• "Ilonizi" yoki "Gajak": Matodagi gullar toʻgʻri emas, balki toʻlqinsimon, eshilgan yoki ilon izi kabi egri-bugri boʻlib tushadi. Bu koʻz tegishidan asraydi degan ramziy ma'noni anglatgan.

• "Guli namon": Namangan va Fargʻona vodiysi bogʻlaridagi gullarning rang-barang ochilishini aks ettiruvchi, mayda guldor va juda yorqin atlas turi.

.Ranglar uygʻunligiga koʻra turlari.

• Qora atlas: Zamini (foni) toʻq qora yoki toʻq koʻk rangdan iborat boʻlib, ustiga yorqin oq, qizil va sariq gullar tushirilgan atlas. Bu turdagi atlas oʻta hashamatli va vazmin koʻring

ani uchun ayollar orasida juda qadrlanadi.

• Sariq atlas: Asosiy tus beruvchi rangi sarg‘ish va tilla rangga yaqin bo‘lgan, quyosh nurlarini eslatuvchi yorqin mato.

• Yashil atlas (Zaytun atlas): Bahor faslini, yashillikni aks ettiruvchi, asosan yashil va uning turli tuslari ustunlik qiladigan o‘ziga xos xususiyatlari bor.

Marg‘ilon atlasi.

Yashil atlas.

Shaxmat atlas.

Kelinchak atlas.

Bargi karam atlas. Nomozshomgul atlas.

Bibixonim atlasi.

Navro‘z atlasi.

Marg‘ilon atlasi

Chaqirim atlas.

Atlasning o‘ziga xos xususiyatlari.

O‘zbek atlasining boshqa xalqlar matolaridan eng katta farqi — uning abrband uslubida bo‘yalishidir. Ya'ni, iplar mato qilib to‘qilishidan oldin, ularga naqshlar qo‘lda chizilib, bog‘lanadi va qatlam-qatlam qilib bo‘yaladi. Natijada iplar cheti biroz yoyilib, xuddi "suvdagi aks" yoki "osmondagi bulut" (abr — bulut demakdir) kabi jozibali jilo beradi. O‘zbek hunarmandchiligida ko‘proq qo‘l mehnatidan foydalanishadi. Milliy atlas matolarini ham tayyorlashda qo'l mehnatidan foydalaniladi.

O‘zbek ananaviy dastgohning ishlash prinsipi:

1. O‘rish iplari (Bo‘yi): Dastgohning orqa tomoniga avvaldan abrband uslubida naqsh solib bo‘yalgan minglab ipak iplar tarang qilib tortib qo‘yiladi.

2. Gidja (Pedallar): Usta oyoqlari ostidagi yog‘och pedallarni bosganida, dastgohdagi iplarning bir qismi yuqoriga ko‘tariladi, bir qismi pastga tushadi va ular orasida bo‘shliq (baxya) hosil bo‘ladi.

3. Moki: Hunarmand qo‘li bilan mokini (ichiga ko‘ndalang ip o‘rnatilgan moslama) iplar orasidan tezlik bilan u tomondan bu tomonga o‘tkazadi.

4. Dasti (Taroq): Moki o‘tgandan keyin, usta tepadan osilib turgan og‘ir yog‘och taroqni o‘ziga qarab kuch bilan tortadi va o‘tgan ipni matoga jipslashtirib uradi.

Aynan shu mashaqqatli va ritmik harakatlar natijasida kuniga bor-yo‘g‘i bir necha metr sof ipak xon-atlas tayyor bo‘ladi. Bugungi kunda Marg‘ilondagi "Yodgorlik" fabrikasida va ko‘plab xonadonlarda ushbu qadimiy texnolgiya aynan mana shunday dastgohlarda saqlab qolingan.

An’anaviy ipak matolar to‘qiladigan Marg‘ilon ustaxonalaridagi atlas va adras to‘qish dastgohlarining (do‘konlarining) haqiqiy rasmlari bilan tanishing.

Quyidagi rasmlarda butunlay yog‘ochdan yasalgan ushbu qadimiy dastgohlar, ularda rang-barang ipak iplarning joylashishi hamda hunarmandlarning qo‘lda mato to‘qish jarayonini ko‘rishingiz mumkin:

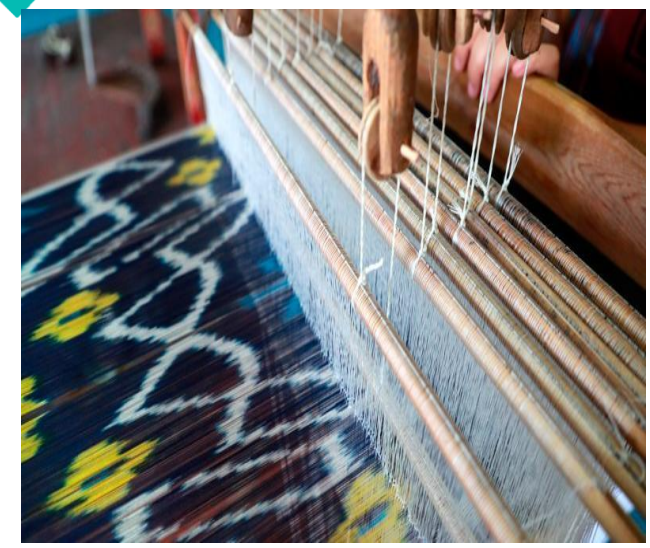
Ushbu an’anaviy qurilmalarda har bir mato bo‘lagi bir necha bosqichda va yuz foiz inson kuchi yordamida shakllantiriladi:

• Dastgohning orqa qismiga cho‘zilgan iplar (o‘rish iplari) avvaldan abrband uslubida naqsh solib bo‘yalgan bo‘ladi (bu xususiyat rasmlardagi to‘lqinsimon jozibali gullardan ko‘rinib turibdi).

Yog‘och qo‘l mehnati dastgohi;

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek milliy atlas matosi xalqimizning ko‘p asrlik tarixi, boy madaniyati, milliy qadriyatlari va yuksak hunarmandchilik san’atini o‘zida mujassam etgan noyob milliy meros namunalaridan biridir. Atlas o‘zining rang-barangligi, nafis naqshlari, tabiiy jilosi va betakror ko‘rinishi bilan boshqa matolardan ajralib turadi. Atlas to‘qish san’ati, ayniqsa, Marg‘ilon hunarmandchilik maktabida rivojlanib, avloddan avlodga o‘tib kelayotgan qadimiy an’analardan hisoblanadi. Shoyi atlas, xonatlas va nimshoyi atlas kabi turlari xalqimizning estetik didi, ijodkorligi hamda badiiy tafakkurini namoyon etadi. Ushbu matolarni yaratishda an’anaviy yog‘och dastgohlar, maxsus to‘qish usullari va mohir hunarmandlarning mahorati muhim o‘rin tutadi. Bugungi kunda milliy atlas matolarini asrab-avaylash, ularni zamonaviy dizayn va liboslarda keng qo‘llash, yosh avlodga to‘qimachilik an’analarini o‘rgatish dolzarb vazifalardan biridir. Chunki atlas nafaqat kiyim-kechak materiali, balki o‘zbek xalqining milliy o‘zligi, ma’naviy merosi va madaniy boyligini ifodalovchi bebaho san’at asaridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1.Asanova M. O‘zbek milliy liboslari va atlas tarixi. – Toshkent: San'at va madaniyat nashriyoti (Scribd platformasidagi O‘zbek milliy liboslari va atlas tarixi manbasi asosida).

2.MILLIY LIBOSLARIMIZDAGI ATLAS NAMUNALARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. // Worldly Journals: World Scientific Sub-Chamber, 2024.

3. Vikipediya materiallari: O‘zbek ayollarining milliy liboslari hamda Atlas (mato) maqolalari tahlili.

4. "Milliy qadriyatlar atlasi" (Kitob-albom). O‘zbekiston xalqlarining urf-odatlari, milliy liboslari va madaniy merosi to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston tasviriy san'at galereyasi nashri, 2026.

5.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmoyishi. “O‘zbekiston Milliy atlasini yaratish to‘g‘risida”gi farmoyish, 2018-yil 15-mart.

6.O‘zbekiston milliy atlasi (Ikki jilddan iborat). I jild: O‘zbekiston Respublikasining tabiiy sharoiti va resurslari, ekologiyasi va atrof-muhitni muhofaza qilish. II jild: O‘zbekiston Respublikasining aholisi va ijtimoiy sohalari, iqtisodiyoti, tarixi. – Toshkent: Kadastr agentligi, "Kartografiya" DIIK, 2020. – 275 b.

7.Mirzaliyev T., Egamberdiyev A., Safarov E.Y., Qoraboyev J.S., Mo‘minov A.A. Ўзбекистон миллий атласини умумий тавсифи (O‘zbekiston milliy atlasining umumiy tavsifi) // ResearchGate ilmiy jurnali, 2019.

8.Abduvoxitov A. O‘zbekiston milliy atlasi (O‘quv-uslubiy qo‘llanma / adabiyot). – Toshkent: O‘zMU, 2020. – 275 b.